

واکاوری ابعاد اجتماعی انتظار

حجت الاسلام والمسلمین سیدمجتبی فلاح

و به نستعین وهو خیر نصر و معین

اللهم صل علی حمد وال محمد و عجل فرجهم و اهلك عدوهم من الجن و الانس من الاولین و الآخیرین
مقام معظم رهبری امام خامنه ای علیه السلام: «انتظار هم که جزء لاینفک مسئله‌ی مهدویت است، از آن
کلیدواژه‌های اصلی فهم دین و حرکت اساسی و عمومی و اجتماعی امت اسلامی به سمت اهداف
والای اسلام است»^۱.

پیش درآمد

۱. ماههٔ اساسی تکالیف اسلام

ره‌آورد دقت و تأمل در تکالیف اسلامی آن است که اسلام یک دین اجتماعی است و تکالیف و
وظایفی که از ناحیه دستورات اسلام متوجه پیروان این دین آسمانی شده، همان‌طور که از
ماهیتی فردی برخوردار هستند، از هویتی اجتماعی نیز برخوردارند؛ تکالیفی مثل امر به معروف
و نهی از منکر، جهاد، حج، خمس و ... که شکی در اجتماعی بودن آنها نیست؛ حتی تکالیفی
همانند نماز که ظاهری فردی دارد نیز از ابعاد اجتماعی تهی نیست به عنوان نمونه فقط به دو
مورد اشاره می‌شود:

نماز:

خدای متعال می‌فرماید:

«أَقِمْوَا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ»^۲ نماز را برپا دارید و زکات را بپردازید

و همراه رکوع کنندگان رکوع کنید (و نماز را با جماعت بگزارید) .

مفسران در تفسیر این آیه شریف چنین آورده‌اند:

۱. بیانات مقام معظم رهبری حفظه الله ۱۳۹۰/۴/۱۸.

۲. بقره، ۴۳.

« دستور اخیر اشاره به مساله نماز جماعت است ... جالب اینکه نمی‌گوید: نماز بخوانید ، بلکه می‌گوید : أَقِيمُوا الصَّلَاةَ (نماز را بپا دارید) یعنی تنها خودتان نمازخوان نباشید بلکه چنان کنید که آئین نماز در جامعه انسانی بر پا شود، و مردم با عشق و علاقه به سوی آن بیایند».^۳

« و ذکر رکوع با راکعان نیز برای تشویق مردم به نماز جماعت است زیرا روح اجتماعی نماز به عالیتترین صورت در آن جلوه‌گر است».^۴

زکات :

« وَ الَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ ؛^۵ و آنها که زکات را انجام می‌دهند»

مفسران ذیل این آیه شریف چنین می‌نویسند :

« دادن زکات هم از اموری است که ایمان به خدا اقتضای آن را دارد ، چون انسان به کمال سعادت خود نمی‌رسد مگر آنکه در اجتماع سعادت‌مندی زندگی کند که در آن ، هر صاحب حقی به حق خود می‌رسد . و جامعه روی سعادت را نمی‌بیند مگر اینکه طبقات مختلف مردم در بهره‌مندی از مزایای حیات و برخورداری از امتعه زندگی در سطوحی نزدیک به هم قرار داشته باشند . و به انفاق مالی به فقراء و مساکین از بزرگترین و قویترین عاملها برای رسیدن به این هدف است».^۶

۲. ماهه و جامعه

از نگاه قرآن کریم ، همانطور که انسان‌ها درچارچوب اختیار خویش گنش‌گرند و درچارچوب قوانین حاکم بر آفرینش با نتیجه رفتارخود در دنیا و آخرت روبه رو می‌شوند ، جامعه نیز با توجه به

۳ . مکارم شیرازی ، ناصر ؛ تفسیر نمونه ، ج ۱ ، ص ۲۰۹ ، ذیل آیه ۴۳ بقره .

۴ . داور پناه ، ابوالفضل ؛ أنوار العرفان فی تفسیر القرآن ، ج ۱ ، ص ۴۸۱ .

۵ . مؤمنون ، ۴ .

۶ . طباطبایی سید محمد حسین ؛ المیزان فی تفسیر القرآن ، ج ۱۵ ، ص ۱۰ : « و من حق الإيمان بالله أن يدعو إلى هذا الإنفاق المالي فإن الإنسان لا ينال كمال سعاده إلا في مجتمع سعيد ينال فيه كل ذي حق حقه و لا سعادة لمجتمع إلا مع تقارب الطبقات في التمتع من مزايا الحياه و أمتعه العيش ، و الإنفاق المالي على الفقراء و المساكين من أقوى ما يدرک به هذه البغيه » .

برخورداری از ماهیتی مستقل، کنش گر بوده و در چارچوب قوانین الهی حاکم بر آفرینش، با نتیجه رفتار خویش رو به رو می شود.

مرحوم علامه جامعه را دارای يك شخصیت واحد و حقیقتی دارای خواص و آثار می داند. بدین معنا که جامعه، خود يك روح واحد و مستقلی است که واجد شعور و تفکر خاصی می باشد. در این حالت جامعه يك مرکب حقیقی ویژه است، ولی ترکیب جامعه از نوع ترکیب مواد نیست که فقط با کنارهم قرار گرفتن بدن انسان ها تشکیل شده باشد؛ بلکه ترکیب روح ها و اندیشه ها و عاطفه ها و خواست ها و اراده ها و بالآخره ترکیب فرهنگی.^۷

مرحوم علامه طباطبایی در ذیل آیه کریم ۲۸ سوره شریف جاثیه^۸ چنین می نویسد:

« وَ تَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا ... » کلمه "جائیه" اسم فاعل از مصدر "جئو" است. و "جئو" به معنای نشستن بر روی دوزانو است، هم چنان که در مقابلش "جدو" به معنای نشستن بر روی انگشتان پا است. و خطاب در آیه شریفه هر چند متوجه يك نفر است، که همان رسول خدا ﷺ است، ولیکن نه به عنوان اینکه رسول خدا ﷺ است، بلکه به عنوان کسی که می تواند ببیند، پس خطاب به عموم بینندگان است. و منظور از اینکه فرمود: در آن روز هر امتی را به سوی کتابش می خوانند، این است که هر امتی در برابر نامه عملش قرار می گیرد تا به حسابش رسیدگی شود. به شهادت اینکه دنبالش می فرماید "امروز جزاء داده می شوید هر آنچه کرده اید". و معنای آیه این است که: تو و هر بیننده دیگری می بینید هر امت از امتها را که بر روی زانو می نشینند، به حالت خضوع و ترس، و هر امتی به سوی کتاب مخصوص به خودش، یعنی نامه اعمالش دعوت می شود، و به ایشان گفته می شود: امروز به عنوان جزاء، همانهایی که شما داده می شود که انجام داده اید. و از ظاهر این آیه استفاده می شود که در روز قیامت علاوه بر نامه عملی که فرد فرد انسانها دارند و آیه " وَ كُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ

۷. مطهری، مرتضی؛ جامعه و تاریخ، ص ۲۶-۲۷.

۸. « وَ تَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ »؛ در آن روز هر امتی را می بینی (که از شدت ترس و وحشت) بر زانو نشسته؛ هر امتی به سوی کتابش خوانده می شود، و (به آنها می گویند): امروز جزای آنچه را انجام می دادید به شما می دهند.

يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا^۹ از آن خبر می‌دهد، هر امتی هم نامه عملی مخصوص به خود دارد»^{۱۰}.

با این پیش درآمد، جای این پرسش است که آیا «انتظار» نیز که تمام اولیاء دین علیهم‌السلام پیروان خویش را به آن فراخوانده و مورد ترغیب و توصیه و بلکه امر و دستور قرار داده‌اند، نیز یک مقوله فردی است؟ یا افزون بر ابعاد فردی، از یک بُعد اجتماعی نیز برخوردار است و پیروان اهل بیت علیهم‌السلام برای انجام تکلیف خود در عرصه انتظار، همان‌طور که مکلفند به ابعاد فردی آن بپردازند، موظفند به ابعاد اجتماعی آن نیز توجه نموده و نسبت به آن غافل نشوند.

اهمیت

برای آشنایی با اهمیت «ابعاد اجتماعی انتظار» توجه به این نکته بایسته است که در صورت پذیرش برخورداری «انتظار» از ابعاد اجتماعی، اگر جامعه‌ی پیروان اهل بیت علیهم‌السلام نسبت به آن کاهلی کرده و وظیفه خویش را نسبت به آن انجام ندهد، نه تنها وظیفه خویش را به طور تام و تمام انجام نداده‌اند؛ بلکه از آثار و نتایج آن نیز بهرمنند نخواهند شد. نتیجه‌ای که آرزوی همه‌ی انبیاء و اولیاء بوده؛ یعنی برپایی حکومت عدل جهانی توسط ولیّ خدا، حضرت مهدی علیه‌السلام.

برای روشن شدن این مطلب، توجه به این مثال شایسته است: همان‌طور که پیش از این اشاره شد، نماز عبادتی است که افزون بر ابعاد فردی، از ابعاد اجتماعی نیز برخوردار است و مسلمانان همان‌طور که به خواندن نماز امر شده‌اند، به اقامه آن در جامعه نیز امر شده‌اند، اگر کسی نماز بخواند، وظیفه فردی خویش را انجام داده است، و از آثار خواندن نماز بهرمنند می‌شود؛ ولی خواندن نماز به صورت فردی به معنای اقامه نماز در جامعه نیست و کسی که اقدام به گسترش و ترویج فرهنگ نماز نکند، به هیچ وجه وظیفه اجتماعی خویش که اقامه نماز در جامعه بوده را

۹. سوره اسراء، ۱۳.

۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۱۷۷ - ۱۷۶: «قوله تعالى: «وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا» إلخ، الجثو البروک علی الرکتین كما أن الجذو البروک علی أطراف الأصابع. و الخطاب عام لكل من يصح منه الرؤية و إن كان متوجها إلى النبي ص و المراد بالدعوة إلى الكتاب الدعوة إلى الحساب علی ما ينطق به الكتاب بإحصائه الأعمال بشهادة قوله بعده: «الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ». و المعنى: و ترى أنت و غیرک من الرائین كل أمة من الأمم جالسة علی الجثو جلسة الخاضع الخائف كل أمة منهم تدعى إلى كتابها الخاص بها و هی صحیفة الأعمال و قيل لهم: «الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ». و يستفاد من ظاهر الآية أن لكل أمة كتابا خاصا بهم كما أن لكل إنسان كتابا خاصا به قال تعالى: «وَكُلِّ إنسانٍ أَلْزَمْنَا طَائِرَةً فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا»: [إسراء: ۱۳]. «

انجام نداده است و در نتیجه از آثار اجتماعی اقامه نماز نیز محروم خواهد شد. همان طور که در عرصه ورزش، فوتبال یک ورزش جمعی است، اگر فردی که در جایگاه دفاع قرار گرفته، وظیفه خود را به تنهایی خوب انجام دهد؛ ولی مجموع تیم، در انجام وظایف تیمی کاهلی کند، شاید این تیم گل نخورد؛ ولی برنده نیز نخواهد شد و شاید فردی که به تنهایی وظیفه خود را شایسته انجام داده است، مورد شویق هم قرار بگیرد، ولی هیچ وقت مجموع تیم تشویق نخواهند شد. در عرصه انتظار نیز اگر تک تک افراد وظایف فردی خویش را به صورت شایسته انجام دهند، شاید به صورت فردی مستحق پاداش باشند، ولی اگر به صورت اجتماعی، جامعه‌ی شیعه وظایف خود را انجام ندهند، به هیچ وجه شایسته آن نتیجه و پاداش اجتماعی نخواهند بود.

تبیین ابعاد اجتماعی انتظار

مرور روایات مربوط به «انتظار» آشکار کننده این نکته است که پیشوایان دین علیهم‌السلام پیروان خویش را به «انتظار» به عنوان یک «عمل» و «کنش» ترغیب می نمودند، ولی جای این پرسش باقی است که این عمل، چه نوع عملی است؟ آیا یک عمل فردی است؟ یا یک عمل اجتماعی است؟ و یا مانند نماز، عملی است که هم جنبه‌ی فردی دارد و هو جنبه‌ی اجتماعی؟

ره‌آورد دقت در روایات نمایان گر آن است که اولیاء دین، «انتظار» را گاه به عنوان یک «کنش» فردی مورد توجه قرار می دادند، و گاه به عنوان یک «کنش اجتماعی». که در ادامه مورد توجه قرار می گیرد.

انتظار و کنش‌های فردی

دقت در آثار اولیاء دین علیهم‌السلام نمایان گر این نکته است که ایشان در برخی موارد «انتظار» را به عنوان یکی از کارهای فردی برای پیروان خویش مورد توجه قرار داده‌اند. در روایتی امیرمؤمنان، حضرت علی علیه‌السلام چنین می فرماید:

«أَفْضَلُ عَمَلِ الْمُؤْمِنِ أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ؛» «برترین کار مؤمن انتظار فرج است».

۱۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول، باب ما روی عن أمير المؤمنين عليه السلام، آدابہ لأصحابه و هی أربعمائة باب للدين و الدنيا، ص ۱۱۱.

در این حدیث شریف مولای متقیان، حضرت علی علیه السلام «انتظار» را به عنوان برترین «عَمَلِ الْمُؤْمِنِ» معرفی می‌کنند؛ این عبارت که در ادبیات عرب با عنوان مضاف و مضاف الیه شناخته می‌شود، از دو کلمه تشکیل شده است؛ یکی «عمل» و دیگری «مؤمن» که حضرت علی علیه السلام هردو را در این کلام به صورت مفرد آورده‌اند و حاکی از رفتارهای «فردی» است؛ چراکه فرد مؤمن قرار است کاری انجام دهد که در راستای «انتظار» باشد تا به عنوان برترین عمل شناخته شود. در همین چارچوب اگر قرار باشد حدیثی را مورد توجه قرار داد که به یکی از وظایف فردی اشاره کرده باشد این حدیث امام سجاد علیه السلام است:

« مَنْ ثَبَّتَ عَلَى مَوْلَاتِنَا فِي غَيْبَةِ قَائِمِنَا أَعْطَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَجْرَ أَلْفِ شَهِيدٍ مِنْ شَهِدَاءِ بَدْرٍ وَ أُحُدٍ؛^{۱۲} هر که در عصر غیبت قائم ما علیه السلام بر پیروی توأم با محبت از ما ثابت قدم بماند، خداوند پاداش هزار شهید از شهدای بدر و احد را به او می‌دهد.»

در این حدیث امام چهارم علیه السلام ثبات قدم بر موالات اهل بیت علیهم‌السلام در عصر غیبت را متوجه فرد نموده است؛ عبارت «مَنْ ثَبَّتَ» حاکی از فردی است که بر ولایت‌پذیری اهل بیت پایدار مانده است. و در همین راستا نیز مستحق دریافت «پاداش فردی» است؛ که عبارت است از اجر هزار شهید از شهدای بدر و احد.

انتظار و کنش‌های اجتماعی

در کنار روایاتی که در بخش قبل مورد توجه قرار گرفت، تأمل در سایر فرمایشات اولیاء دین علیهم السلام نشان از آن دارد که آن بزرگواران در موضوع «انتظار»، برخی موارد پیروان خویش را از محدوده‌ی رفتارهای فردی، بالاتر برده و ایشان را به «رفتارهای اجتماعی» ترغیب می‌نمودند. در روایتی از امام حسن عسکری علیه‌السلام به نقل از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، چنین آمده است:

«أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي انْتِظَارُ الْفَرَجِ؛^{۱۳} برترین کارهای امت من انتظار فرج است.»

۱۲. شیخ صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی؛ کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، باب ۳۱ «باب ما أخبر به سيد العابدين علي بن الحسين ع من وقوع الغيبة بالقائم عليه السلام و أنه الثاني عشر من الأئمة عليهم السلام»، ح ۷، ص ۳۲۳.

۱۳. ابن بابویه، علی بن حسین (صدوق اول رحمه الله)؛ الإمامة و التبصرة من الحيرة، ص ۲۱.

دقت در این روایت و مقایسه آن با روایت پیشین که از امیرمؤمنان، حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ رسیده بود، این تفاوت را آشکار می‌کند که در این روایت، فرستاده خدا صلی الله علیه وآله برای معرفی انتظار و ترغیب به آن، از عبارت «أَعْمَالِ أُمَّتِي» استفاده کرده است، که واژه «اعمال» به فرد یا افراد اضافه نشده؛ بلکه به «امت» اضافه شده است؛ یعنی کاری که باید از «امت» اسلام صادر شود، این واژه حاکی از «رفتار جمعی» و «کنش اجتماعی» است.

لغت‌شناسان در تعریف واژه «امت» چنین نوشته‌اند:

«هر گروه و جمعیتی که جهت مشترکی آنها را به هم پیوند دهد: اشتراك در دین و آئین، و یا زمان و عصر واحد، یا مکان معین، خواه این وحدت، اختیاری بوده باشد و یا بدون اختیار».^{۱۴}

حال جای این پرسش است: «بهترین رفتارهای امت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، اگر از برخی افراد یا حتی تک تک افراد صادر شود؛ ولی بُعد اجتماعی به خود نگیرد، آیا عنوان «رفتار امت» به آن صدق می‌کند؟»

به نظر می‌رسد جامعه‌ی شیعه وقتی می‌تواند به این توصیه فرستاده خدا صلی الله علیه وآله جامه عمل بپوشاند که همه ایشان به صورت «عام مجموعی» در راستای زمینه‌سازی برای برپایی حکومت جهانی حضرت مهدی موعود علیه السلام دست به کار شوند. و اگر قرار باشد به طور مصداقی، به کاری به عنوان فعالیت اجتماعی اشاره شود که مورد در خواست اهل بیت علیهم السلام بوده، می‌توان به این توجیح اشاره کرد:

«وَلَوْ أَنَّ أَشْيَاعَنَا [وَفَقَّهُمُ اللَّهُ لِيَطَاعَتِهِ] عَلَى اجْتِمَاعِ الْقُلُوبِ فِي الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ عَلَيْهِمْ لَمَا تَأَخَّرَ عَنْهُمْ الْيَمْنُ بِلِقَائِنَا؛^{۱۵} و اگر پیروان ما، که خداوند ایشان را بر اطاعت خود موفق کند. دل‌هایشان بر وفاداری بر پیمانی که بر ایشان است جمع می‌شد، میمنت و مبارکی دیدار ما از ایشان به تأخیر نمی‌افتاد.»

۱۴. اصفهانی، راغب؛ المفردات ریال ذیل واژه امه.

۱۵. طبرسی، احمد بن علی؛ الإحتجاج علی أهل اللجاج، ج ۲، ذکر طرف مما خرج أيضا عن صاحب الزمان علیه السلام من المسائل الفقهية و غيرها فی التوقيعات علی أیدی الأبواب الأربعة و غیرهم، ص ۴۹۹.

در این توقیع مبارک ، وظیفه جمع دل‌ها بر محور وفای بر پیمان با ولیّ خدا ﷺ ، متوجه جامعه‌ی شیعه شده است و براین اساس عبارت « وَ لَوْ أَنَّ أَشْيَاعَنَا » صادر شد و نفرمود « مَنْ وَفَا بِعَهْدِهِ مَعَ مَوْلَاهُ » ، و در همین چارچوب نیز پاداش بیان شده ، یک پاداش جمعی است ؛ یعنی : « يُمِّن لِّقَاءِ الْمَهْدِيِّ ﷺ » که با ظهور حجت خدا ﷺ محقق می‌شود .

روشن است که اگر پایداری بر این عهد فقط از جانب برخی از افراد شیعه محقق شود ، نمی‌تواند نتیجه‌ی مورد نظر که در توقیع شریف آمده را به بار نشاند ؛ به عبارت دیگر : میمنت نیل به ظهور حجت خدا و لقاء آن حضرت ، وقتی شامل حال شیعیان می‌شود که همه‌ی ایشان در اقدامی اجتماعی دل‌هایشان بر محور وفای به عهد با امام زمان علیه السلام متفق شود .

نتیجه :

در دوران غیبت شیعه موظف است انتظار خویش را در دو عرصه فردی و اجتماعی پی‌گیری کند و فقط در این صورت است که از انزوا خارج شده و زمینه‌سازی حقیقی برای برپایی حکومت عدل جهانی محقق می‌شود .